

UIT EN OVER DE MINAHASA.

III. DE MINAHASISCHE TALEN.

DOOR

DR. N. ADRIANI.

De Minahasa in haar geheel, met de eilanden die er toe behooren, wordt niet uitsluitend door de Minahasische talen ingenomen; van haar toch al niet uitgestrekt grondgebied staat zij nog een klein deel af aan vijf talen die niet tot de Minahasische gerekend worden: het Sangireesch, het Bentenansch, het Bantiksich, het Ponosakansch en het Badjo-sch.

Wanneer wij de Minahasa in haar geheel overzien, vinden wij haar gebied ingenomen door de volgende talen:

1. Tomboeloe'-sch, in de districten Manado, Kakaskasën en Tombariri der afdeeling Manado, en Tomohon-Sarongsong der afdeeling Tondano.

2. Tonsea'-sch, in de districten Tonsea' en Maoembi der afdeeling Manado.

3. Tondano-sch of Toloöersch, in de districten Tolian, Tolimambot en Ka'kas-Rëmbokën der afdeeling Tondano.

4. Tontemboansch, in het district Langowan der afdeeling Tondano, en de districten Sonder, Kawangko'an, Tompaso', Roemo'ong en Tombasian der afdeeling Amoerang.

5. Tonsawangsch, in het district Tonsawang der afdeeling Amoerang.

6. Sangireesch, op de eilanden ten N.O. en W. van de Minahasische kust, voor zoover ze bewoond zijn.

7. Bantiksich, in het district Bantik der afdeeling Manado.

8. Bentenansch, in het N.lijk deel van het district Pasan-Ratahan-Ponosakan der afdeeling Amoerang.

9. Ponosakansch, in het Z.lijk deel daarvan.

10. Badjo-sch, hier en daar op de kust, in tijdelijke nederzettingen, die telkens van plaats veranderen.

Van al deze talen is iets bekend, maar van sommige al zeer weinig.

De lange lijst van boeken en artikelen aan de talen der Minahasa gewijd, die bij dit artikel wordt gegeven, zou doen denken, dat zij met veel belangstelling zijn beoefend, maar zoo is het in het geheel niet.

Van het Tondano-sch of Toloöersch, het Tonsawangsch, het Bentenansch en het Ponosakansch bezitten we niets dan de in 1869 uitgegeven woordenlijst; van het Bantiksche hebben we alleen Riedel's bijdrage uit hetzelfde jaar. Systematisch zijn alleen beoefend: het Tontemboansch, het Sangireesch en tot op zekere hoogte ook het Tomboeloe'-sch. We kunnen echter met zekerheid vaststellen, dat het Toemboeloe'-sch, Tonsea'-sch en Tondano-sch zeer eng met elkaar verwant zijn en beschouwd kunnen worden als zelfstandige tongvallen of goudspraken eener zelfde moedertaal, die thans is verdwenen. Nevens deze groep staat die van het Tontemboansch en Tonsawangsch, die onderling nader bij elkaar behooren dan bij een der drie pasgenoemde talen. Deze vijf talen, of twee taalgroepen, 1. Tomboeloe'-sch, Tonsea'-sch, Tondano-sch en 2. Tontemboansch, Tonsawangsch vormen met elkaar de Minahasische talen.

Het Sangireesch is de taal der Sangir-eilanden, vooral: Groot-Sangir, Siaoe en Tagoeilandang, met de tusschengelegen eilandjes. Voornamelijk op de Minahasische eilanden Bangka, Mantëraw, Naeng, Siladin en Boenakeng hebben de Sangireezen gekoloniseerd, zoodat die eilanden tot het gebied hunner taal moeten gerekend worden.

Met het Sangireesch zijn nauw verwant: het Bentenansch en het Bantiksche.

Het Bentenansch wordt uitsluitend in de Minahasa gesproken; het Bantiksche heeft ook op de N.kust van Bolaang-Mongondow eenig grondgebied. Het Ponosakansch, thans reeds aan 't verdwijnen, is niet anders dan een ouderwetsch dialect van het Mongondowsch, al ligt zijn gebied ook geheel binnen de grenzen der Minahasa.

Al deze talen vallen echter binnen één groote groep, die zich in het Indonesisch taalgebied duidelijk afteekent: de Filippijnsche taalgroep. De N.grens daarvan is het Z.lijk deel van Formosa; de O.grens vormen de Marianen of Ladroneën en de Palaoe-eilanden; de W.grens loopt ten W. der Filippijnen en van de

Z.punt van het eiland Palawan over N. Borneo (dat gedeeltelijk tot het gebied der Filippijnsche talen behoort), langs de W.grens van Bolaang-Mongondow, waar ze in Tomini-bocht de Z.grens bereikt, die zich verder langs de O.kust der Minahasa weder bij de aangegeven O.grens der Filippijnsche talen aansluit.

In Ned.-Indië behooren dus tot de Filippijnsche talen: het Talaoetsch, in het N., dat ook nog wordt gesproken op het eiland Miangas, verder het Sangireesch, de talen die in de Minahasa worden gesproken en het Mongondowsch. Op N.Borneo dat buiten Ned.-Indië valt, zijn talrijke sprekers van het Tagaalsch (Tagalog) op de O.kust gevestigd, vanaf de N. punt tot aan de Nederlandsche grens. Ook zijn er enkele kolonies van Tagalogs in Sërawak gevestigd, maar zij zijn niet talrijk. Van de bewoners der Solog- (Soeloe-) eilanden hebben zich een groot aantal op de O.kust van Britsch N.Borneo nedergezet, vooral aan de Darvelbaai (Tëloek Giong) en de daarin gelegen eilanden; verder in Ned.-Borneo (Z. en O. Afdeeling), op de kust van Tidoeng, Boeloengan en Goenoeng Taboer tot aan Kaap Kanioengan, den uitlooper van het Tindah Hantoeng-gebergte (1° N.B.). In het hoogland ten W. der O.kust van N.-Borneo, dus geheel in het binnenland, worden de Doesoentalen gesproken, waartoe ook het Ida'an of Iria'an en het Lanoen (Iranoen, Ilanoen) behoort, vanaf de Maroedoe-baai naar het Z. De stammen die deze talen spreken, zijn afkomstig van Magindanaoe.

De Minahasische talen liggen dus in de Z.lijke helft van het Filippijnsche taalgebied. Zij onderscheiden zich in de Indonesische afdeeling van het Austronesisch taalgebied door een grooten rijkdom aan voor-, in- en achtervoegsels en een zeer druk gebruik daarvan tot het vormen van woorden. Te zamen met de reduplicatie, dienen deze aanvoegsels om verschillende tijden en wijzen, of ook om de meervoudsvormen bij naam- en werkwoorden aan te duiden. Lidwoorden, die in verschillende vormen optreden, wijzen daardoor sommige naamvallen, of ook het enkel- en het meervoudig gebruik der door hen bepaalde naamwoorden aan. Naast de vele werkwoordelijke vormen, staan even talrijke naamwoordelijke, die even als de werkwoordsvormen, aanwijzing van tijd en wijze in zich dragen, door de aanhechtsels of de reduplicatie waarmede zij zijn gevormd. Bij het lezen van een stuk in eene Filippijnsche taal gesteld, wordt men ge-

troffen door het gering aantal woorden dat in den stamvorm blijft en het groot aantal der afgeleide en samengestelde woorden. Dit maakt het aanleeren dezer talen niet gemakkelijk.

Voor al het aantal voorvoegsels is in de Filippijnsche talen bijzonder groot en de Minahasische talen staan in rijkdom aan prefixen zeker niet achteraan in dit talen-complex. Boven is reeds opgemerkt, dat de naamwoorden, die van werkwoordelijke stammen worden afgeleid, door de aanhechtsels waarmee zij zijn gevormd, even goed als werkwoordsvormen de aanduiding van tijd en wijze in zich dragen.

Om dit duidelijk te maken, geef ik hier, eene reeks voorbeelden, alle afgeleid van den Tontemboanschen stam *ai*, die beteekent «herwaarts komen».

aian «plaats waar zal komen».

niaian «plaats waar is gekomen».

paaian «plaats waar thans komt».

pinaaian «plaats waar kwam».

pëaian «plaats waar zou komen».

pinëaian «plaats waar zou gekomen zijn».

pëngaaian «plaats waar gewoonlijk komt».

pinëngaaian «plaats waar gewoon geweest is te komen».

pëngëkiaian «plaats waar gewoonlijk op bevel wordt gekomen».

pinëngëkiaian «plaats waar gewoonlijk op bevel werd gekomen».

kaaian «plaats waar kan gekomen worden».

kinaaian «plaats waar is kunnen gekomen worden».

papaaian «op wier herwaarts komen wordt gewacht».

pinapaaian «op wier herwaarts komen is gewacht».

pëngapaaian «plaats waar men gewoonlijk laat komen».

pinëngapaaian «plaats waar men gewoonlijk liet komen».

pakaaian «plaats waar allen zullen komen».

pinakaaian «plaats waar allen zijn gekomen».

De groote regelmatigheid dezer vormen valt terstond in het oog. De rijke vormenschat der Minahasische talen is dan ook niet verwarrend, wanneer men de orde van het taalgebruik nagaat. Het spreekt wel van zelf, dat niet van alle stammen alle vormen kunnen gemaakt worden, maar dat er van een enkelen stam in de 80 kunnen gemaakt worden, is volstrekt geen zeldzaamheid.

Andere voorbeelden van tijdaanwijzing bij zelfstandige naamwoorden zijn:

Tomboel. si loemaloekar «de wachter», si limaloekar «de gewezen wachter».

Tontmb. si ito' «oom», si nimaito' «wijlen oom».

Het klankstelsel der Filippijnsche talen is wel eenigszins zwakker dan dat der meer W.lijk gelegen Indonesische talen, maar het is toch nog krachtig te noemen. De patale klanken ontbreken; waar hier en daar een tj of nj voorkomt, is dit een bijzonder klankverloop uit lateren tijd. Sommige Filippijnsche talen, zooals het Sangireesch en het Taloetsch, laten bijna alle, of alle woorden uitgaan op een klinker en werpen daartoe ook eindmedeklinkers af, maar de meeste Filippijnsche talen doen dit niet.

De 5 Minahasische talen, van welke wij het Tomboeloe'-sch, Tondano-sch en Tonsea'-sch Groep I zullen noemen, en het Tontemboansch en Tonsawangsch Groep II, gebruiken voor de vorming van afgeleide woorden geheel hetzelfde materiaal; woordherhaling, reduplicatie, samenstelling, intensieve vormen, voor-, in- en achtervoegsels, zonder eenig onderscheid. Alleen verschillen zij in de behandeling dezer deelen van het taalmechanisme, m.a.w. de afleidingen zijn hier een weinig anders in elkaar gezet dan ginds. Enkele voorbeelden zullen dit duidelijk maken.

Alle 5 Minahasische talen bezitten den stam toeroe' «aanwijzen, aanwijzing geven». Met het voorvoegsel dat in het Tomboeloe'-sch maha, in 't Tonsea'-sch maa, in 't Tondano-sch ma luidt, worden hiervan gevormd: mahatoeroe', maatoedoe', matoeroe', een duratieve vorm, die beteekent « bezig zijn, gewoon zijn aanwijzing, onderricht te geven ». Ook in het Tontemboansch zegt men in dezelfde beteekenis matoeroe', en in het Tonsawangsch: matoero'. De Verleden Tijd van dien vorm wordt met hetzelfde aanvoegsel gemaakt in de beide groepen, maar Groep I heeft het als invoegsel, Groep II als voorvoegsel, aldus:

Groep I.

Tomb. minahatoeroe'

Tons. minaatoedoe'

Tond. minatoeroe'

Groep II.

Tomb. nimatoeroe'

Tonsaw. imatoero'

De beteekenis van al deze 5 vormen is dezelfde: «gaf aanwijzingen, was bezig, was gewoon aan te wijzen, onderwees», maar terwijl Groep II ni-plaatst vóór denzelfden vorm matoeroe' (in 't Tonsawangsch is ni-verkort tot i-), zet Groep I dit nima- om tot mina-, of (zooals men 't gewoonlijk uitdrukt)

voegt tusschen den beginmedeklinker en den volgende klinker het invoegsel in.

Dit is een kenmerkend verschil tusschen Groep I en Groep II. Terloops mag nog vermeld worden, dat in het W. van het Tomboeloe'-sch taalgebied Tara-tara en omstreken nimaha-toeroe' wordt gezegd. In dit opzicht behoort dus de helft van 't Tomboeloe'-sch taalgebied tot Groep II.

Hetzelfde zien we bij nog andere werkwoordenvormen. De Toekomstige Tijd wordt in beide groepen gevormd door het invoegsel oem, gevoegd tusschen den beginmedeklinker van het stamwoord en den volgende klinker. Zoo zegt men dus in alle groepen: toemoeroe', toemoedoe', toemoero' «zal wijzen, aanwijzen, onderwijzen». De Verleden Tijd hiervan wordt weder in Groep II gevormd door voorvoeging van ni- en bij Groep I door invoeging van in.

Men zou dus in Groep I een dubbel invoegsel inoem krijgen. Zoo is het ook vroeger geweest; in het Talaoetsch, Mongondowsch en andere Filippijnsche talen is het nog zoo. Maar dit inoem is versmolten tot im en zoo krijgt men dus de volgende vormen.

Groep I.	Groep II.
Tomb. timoeroe'	Tontmb. nitoemoeroe'
Tons. timoedoe'	Tonsaw. itoemoero'
Tond. timoeroe'	

De beteekenis is: «heeft geweest, aangewezen, onderwezen». De vormen timoeroe', timoedoe' zijn dus ontstaan uit tinoemoeroe', tinoemoedoe', die eerst tinmoeroe', tinmoedoe' zijn geweest. Zulke vormen komen ook nog in sommige Filippijnsche talen voor. Men ziet hier ook weer, dat door beide groepen met hetzelfde materiaal is gewerkt, doch op verschillende wijze.

De vormen van Groep II zijn hier ouder dan die van Groep I. Maar in het algemeen hebben de talen van Groep I een ouderwetscher karakter dan die van Groep II. Dit blijkt b.v. uit den vorm der volgende woorden:

Groep I.	Groep II.
Tomb. rangdang, Tons. roengdang	Tontmb. raindang «rood»
» sarongsong	» saroinson «watergoot»

Tomb. rimběngběng	Tontmb. rimběingběng «duister»
» toengtoeng	» toeingtoeng «voorhoofd»
» paloengpoeng	» paloeimpoeng «spruit»
» loemaloengdoeng	» loemaloeindoeng (eigen- naam)
Tons. doengdoeng	» roeindoeng «samen in één nest liggen»

Hieruit blijkt wel duidelijk, dat de vormen van groep I ontstaan zijn uit herhaalde wortels, n.l. rang, song, wěng, toeng, poeng, loeng, doeng. In Groep I wordt de herhaling dezer wortels tot rangdang, songsong (met infix ar), mběngběng, toengtoeng, poengpoeng (met infix al), enz. In Groep II wordt de sluitmedeklinker van het eerste lid der herhaling tot een neusklank, die het karakter van den volgen den medeklinker aanneemt, terwijl de voorafgaande klinker met *i* wordt uitgesproken. Hier zijn dus de vormen van Groep I de oudste.

Hetzelfde is het geval bij wortelherhalingen als kaskas «krabben», korkor «uitgraven», koskos «dalen» in Groep I, en ka'kas, ko'kor, ko'kos in Groep II. Zoo heeft ook Groep I liklik «rondgaan» tegen li'litj in Groep II.

Ouderwetsch is ook in Groep I de vorming van den Verleden Tijd bij zekere werkwoordsvormen, die dezen Tijd moeten omschrijven met een hulpwerkwoordsvorm, die beteekent «is herwaarts gekomen, is teruggekomen». Het verrichten der handeling is in zulke gevallen voorgesteld als een heengaan en terugkomen. De gedachte «is geschied» wordt dan uitgedrukt door «is herwaarts gekomen», in Gr. I nimei. In Gr. II zou dit nimai moeten zijn, maar dit is afgesloten door eene enkele *a*. Zoo zegt b.v. Gr. I nimei itoeke «is geschommeld geworden» (woordelijk: is hierheen gekomen, terug gekomen van 't geschommeld worden). Gr. II zegt aitoeke, voor: nimai itoeke. Hier zou de vorm van Gr. II niet te begrijpen zijn geweest, zonder dat de beter bewaarde vorm van Gr. I daartoe den weg had gewezen.

In woordenschat komen de 5 talen zeer met elkaar overeen, maar de talen van Gr. I hebben onderling veel meer woorden met elkaar gemeen dan met een der talen van Gr. II, die onderling ook weer 't grootste deel van hun woordenschat gemeenschappelijk hebben. Het Tontemboansch maakt, in het dialect

van Sondër, de *k* na *i* tot *tj* en de *n* na de *i* tot *nj*; wordt *ngk* door *i* voorafgegaan, dan wordt *ingk* tot *intj*. Groep I kent deze klankverandering niet; Tontmb. *tintjas* «wegloopen», *sitjoe* «elleboog», «woelinja «ei» luiden in Gr. I. Tomb. *tingkas*, *sikoe*, Tond. *woerenga*'.

Vaak ook hebben dezelfde woorden in de verschillende groepen eene andere beteekenis, die echter slechts zoo weinig verschoven is, dat men er geen oogenblik aan twijfelt, of men heeft met hetzelfde woord te doen. Zoo is b.v. *peret* in 't Tomb. en Tons. «muis», in het Tontmb. «vleermuis»; *kontoj* is in 't Tontmb. «hurken», in 't Tons. «op een tak zitten», zooals vogels doen. In Gr. I heeft *kan* de beteekenis «gekookte rijst», terwijl het in Gr. II alleen in eenige samenstellingen voorkomt, waar het dan «voedsel in het algemeen» beteekent.

De talen van dezelfde groep vertoonen ook wel verschillen in klankstelsels enz., maar niet zoo veelvuldig als de groepen onderling. Het Tomboeloe'-sch en het Tondano-sch hebben beide twee verschillende *r*-klanken; het Tonsea'-sch niet. Dit laatste spreekt de *l* uit als *d*, maar op eene wijze die nog duidelijk maakt, dat de *d* uit *l* is ontstaan.

In het Tondano-sch wordt in 't district Ka'kas-Rëmbokën een afzonderlijk dialect gesproken; in 't gebied van 't Tontemboansch heeft het district Sondër een eigen dialect, evenzoo de districten Langowan en Tompasso'. Over het dialect van Taratara, in 't Tomboeloe'-sch gebied, is reeds boven gesproken.

Het bovenstaande, hoe onvolledig het ook moet blijven, kan toch eenig denkbeeld geven van de geaardheid der Minahasische talen. De Filippijnsche talen in het algemeen zijn het bestudeeren bijzonder waard. Tot nog toe heeft het Oud-Javaansch in de vergelijkende studie der Indonesische talen eene nog hoogere plaats gehad dan het Sanskrit in de Indogermaansche taalstudie. Immers men kent alleen van 't Javaansch de oude taal, omdat reeds zoo vroeg het schrift door de Hindoes aan de Javanen is bekend gemaakt, waardoor de taal der vroegere Javanen niet in vergetelheid is geraakt, zooals dit bij alle andere Indonesische volken met hunne oude taal het geval is. Maar aan de Filippijnsche, dus ook aan de Minahasische talen komt zeker eene even goede plaats toe als aan het Oud-Javaansch, want er is in de Filippijnsche talen nog veel bewaard, dat vroeger moet behoord hebben tot het algemeen bezit der Indonesische talen.

maar dat nu al in de meeste is verloren gegaan. Wanneer men, met het Mongondowsch beginnende, in W.lijke en Z.lijke richting de verschillende taalgebieden op Celebes nagaat, ziet men de talen hoe langer hoe armer worden in hulpmiddelen om door de vormverandering der woorden de begrippen van tijd en wijze op zoo veelsoortige manier uit te drukken als dit in de Filippijnsche talen plaats heeft. De groepen die op het Mongondowsche volgen, de Gorontaleesche en de Tominische, geven het tijdverschil nog in de werkwoordsvormen aan, maar bij de Toradja-sche taalgroep valt in de O.lijke helft reeds het verlies der tijdvormen bij het werkwoord op te merken.

Hoe verder men in die richting van de Minahasa afgaat, des te meer verlies aan voor-, in- en achtervoegsels er valt op te merken. Ook de reduplicatie vindt men dan hoe langer hoe minder aangewend; de in de Filippijnsche talen zoo algemeene vorming van werktuignamen door reduplicatie (wiwilit, «naald», van wilit, naaien) houdt in de Toradja-sche talen op en ook de woordenschat gaat hoe langer hoe meer afwijken.

Het Oud-Javaansch kan alleen nog uit geschriften worden gekend; het studiemateriaal dat de Filippijnsche talen leveren, is levende taal. Ook de Minahasische talen leven nog, maar een bloeiend leven leiden ze niet meer. Het Minahasische volk heeft zich tot het Maleisch gewend, omdat in die taal het Christendom en het schoolonderwijs aan de bevolking zijn gebracht, en zij zich daartegen nimmer heeft verzet. Daardoor is voor hare moedertaal de toekomst afgesloten geworden.

De Minahasers hebben, geheel terecht, gevoeld dat het Maleisch hun den weg door den geheelen archipel zou openen. Thans gaan zij nog een stap verder en wenden zich tot het Nederlandsch, dat hun den toegang geeft tot de Europeesche wetenschap. Dit is zeker een groote vooruitgang. Het Maleisch, zooals dat in de Minahasa wordt gebruikt, is niet alleen in zijn woordenschat een mengsel van allerlei talen, het wordt ook in woordvorming en zinsbouw met volkomen willekeur behandeld, daar het van geen zijner sprekers de moedertaal is en door 't groote deel van hen niet systematisch wordt beoefend.

Men noemt het Maleisch «de lingua franca van den Indischen Archipel». Deze fraai klinkende naam is intusschen geen eere-titel. Wat het scheeps- en havenvolk aan de kusten der Middellandsche Zee bijeenraapt om zich aan elkaar verstaanbaar te

maken, is uit taalkundig oogpunt bezien, niet veel fraais; van een behoorlijke taal is het ver verwijderd, welke diensten het ook moge bewijzen als verkeersmiddel. Zoo is ook het Maleisch, dat men in de Minahasa spreekt, eene ordelooze taal, die eene noodlottige uitwerking heeft op het taalgevoel harer sprekers.

Dat de Minahasers, zoolang zij nog geen Nederlandsch kennen, dit Moluksch Maleisch gebruiken om zich ruimer verkeer te verschaffen, is zeer begrijpelijk, maar dat zij daarvoor hunne eigene taal verwaarloozen, er met minachting op neerzien, goedvinden dat hunne kinderen die taal niet of slechts gebrekkig leeren, dat is uiterst kortzichtig van hen en bewijst dat zij zoo zeer vervuld zijn met de toekomst, dat zij zich den tijd niet gunnen om ook eens om te zien naar hetgeen hunne vaders hun hebben achtergelaten in de Minahasische talen.

De letterkunde der Minahasische talen is, zooals te begrijpen valt, niet medegegaan met de ontwikkeling van het volk, omdat die talen niet tot voertuig hebben gediend voor het Christendom en het Onderwijs, waaraan het volk der Minahasa zijn vooruitgang te danken heeft. Men moet dus eigenlijk spreken van de Oude Minahasische letterkunde, want sedert er eene nieuwe periode voor de Minahasa is aangebroken, is er maar zeer weinig in eenige Minahasische taal geschreven.

Deze Oud-Minahasische letterkunde is nog lang niet in haren vollen omvang bekend. Onder de Minahasers zelf heeft steeds de Tomboeloe'-sche literatuur een zekeren voorrang genoten boven die der andere stammen; Tomboeloe'-sche liederen worden ook vaak buiten het gebied dezer taal gezongen en onder de vreemde woorden die niet-Tomboeloe'-sche dichters in hunne poëzie gebruiken, zijn verreweg de meeste aan het Tomboeloe'-sch ontleend. Tomboeloe'sche zangwijzen werden vroeger ook veel op niet-Tomboeloe'-sche feesten gezongen, maar het gebruik der Tomboeloe'-sche taal is, evenals dat der overige Minahasische talen, steeds tot haar eigen gebied beperkt gebleven. Van veroveringen der eene taal op eene andere is nooit sprake geweest, tenzij dan dat eene nederzetting van den eenen stam in het gebied van een anderen in het tweede of derde geslacht min of meer de taal der omgeving ging aannemen, of althans de moedertaal op den duur onzuiver ging spreken.

De Minahasische talen van welker letterkunde iets is uitgegeven, zijn: het Tontemboansch, het Tomboeloe'-sch en het Tonsea'-sch.

Wat van de Tomboeloe'sche literatuur is gedrukt, is niet zeer zorgvuldig bewerkt en van het weinigje Tonsea'sch dat in het licht is gegeven, valt voor een deel hetzelfde te zeggen. De enkele losse stukjes die van de overige Minahasische talen zijn verschenen, zijn het noemen nauwelijks waard.

Alleen van de Tontemboansche letterkunde valt een eenigszins volledig overzicht te geven, 't geen te danken is aan de belangstelling die wijlen de heer J. Alb. T. Schwarz, die vele jaren in de Minahasa als zendeling-leeraar en als hulpprediker heeft gearbeid, voor de Tontemboansche taal en letteren heeft gehad. Hij is de eerste wetenschappelijke beoefenaar eener Minahasische taal geweest.

In de verzameling van 141 stukken Tontemboansche literatuur, door den heer Schwarz bijeengebracht, worden 12 groepen onderscheiden; alleen de laatste groep bevat de poëzie. Het hier te geven overzicht der Tontemboansche letterkunde zal eene bespreking zijn van elk dier 12 groepen; daarmede is, dit mag men wel aannemen, tevens eene schets gegeven van de Minahasische literatuur in het algemeen, daar de Minahasische stammen doorgaans op een gelijk pijl van ontwikkeling hebben gestaan.

Groep 1 omvat de Dierenverhalen, een soort van vertellingen die over het gansche Indonesische taalgebied zijn verbreid. In deze verzameling vindt men dan ook het verhaal van den Aap en de Schildpad, die pisangs planten; alleen de Schildpad zorgt voor zijn aanplant; de Aap bederft zijn planten. Als de pisangs van de Schildpad rijp zijn geworden, verzoekt zij den Aap ze te plukken, daar zij zelf niet in den boom kan klimmen. De Aap klimt in den boom, eet alle pisangs op en laat de Schildpad toekijken. Deze neemt wraak, stelt een val voor den Aap, waardoor deze den dood vindt. De Schildpad neemt nu de beenderen van den Aap, brandt ze tot kalk, welke ze voorzet aan de andere apen, die hun kameraad komen zoeken. De apen pruimen de kalk bij de sirih en pinang die de Schildpad hun aanbiedt, maar als ze ontdekken waarvan die kalk afkomstig is, nemen ze de Schildpad gevangen en willen haar verdrinken in een vijver, waarin de Schildpad lustig rondzwemt. De apen laten wel den plas leegdrinken door een Gembuffel maar deze kan niet al het water verzwelgen en geeft het weer terug, zoodat de vijver opnieuw gevuld wordt en de Schildpad voor de apen onbereikbaar is.

Verder komt er ook in voor het verhaal van den Gembuffel die tegen de Bloedzuiger om het hardst wil loopen. De Bloedzuiger hecht zich aan den staart van den Gembuffel en kan dus altijd, wanneer de Gembuffel onder het voortrennen vraagt: «Waar zijt ge?» antwoorden: «Hier, vlak achter je», waardoor de Gembuffel ten slotte wanhopig wordt en voortholt totdat hij doodvalt.

Een ander bekend verhaal is dat van de Krab, de Garnaal en het Schelpdier. De Krab kookt eten voor de beide anderen, doch valt in het vuur; de Garnaal wil haar er uit halen, maar komt ook in het vuur om en het Schelpdier, dat ze beweent, snuit daardoor zijn lichaam uit zijne schelp en vindt zóó zijn einde.

De Marter treedt op als bedrieger, waar hij den Aap wijsmaakt dat een nest van wilde bijen, dat aan een boomtak hangt, een gong is, zoodat de Aap er op slaat en gestoken wordt. Daarna liegt de Marter hem voor dat Spaansche peper-vruchten, die aan een struik hangen, wilde brambozen zijn; de Aap snoept er van en brandt zich deerlijk den bek. Ten slotte doet de Marter hem gelooven dat een lap bastvezels van den suikerpalm een warm baadje zijn, vooral als het in brand gestoken wordt. De Aap hult zich in de vezels, de Marter steekt ze aan en laat den Aap verbranden.

De tweede groep bestaat uit verhalen die verklaren moeten hoe sommige dieren aan bepaalde kenmerken komen. Van de Kaneelduif wordt verteld dat zij hare gewoonte om telkens luider te roepen heeft behouden uit een wedstrijd in het zingen tegen een anderen vogel. En van den kleinen Jaarvogel wordt gezegd dat hij een klagend geluid maakt, omdat de kam dien hij vroeger op zijn snavel droeg, van hem is geleend door den Grooten Jaarvogel, die er mee blijft pronken en hem niet wil teruggeven. Deze legende is zóó bekend, dat de naam van den Grooten Jaarvogel (o ewak) thans in het Tontemboansch ook het gewone woord is voor «bedriegen.» Als reden waarom de Minahasische aap zwart is en roode billen heeft, vermeldt de legende die daaromtrent bestaat, dat er eens eene moeder was, die haar ongehoorzamen zoon strafte met hem gepofte maïs in plaats van rijst te geven. De jongen werd boos, zette de pan te vuur, ging er in zitten, zoodat zijne billen opensprongen en zijne huid verbrandde. Hij vluchtte daarop in het bosch en werd de aap van wien alle Minahasische apen afstammen.

Daarop volgen, in Groep 3, de verhalen van menschen in dieren- en plantengedaante. In de animistische beschouwing is het dier, wat zijn innerlijk betreft, niet verschillend van den mensch, maar door zijn lichaamsbouw is het verhinderd recht op te loopen, te spreken, zijne handen te gebruiken, of gedwongen tot zwemmen, vliegen, kruipen of springen. Maar kan het dier dit uiterlijk omhulsel (in de verhalen zijn baadje of zijn buis genoemd) afleggen, dan komt ook zijn menschelijke wezen daaruit te voorschijn en hij blijkt geheel en al mensch te zijn. Wordt zijn «baadje» nu vernietigd, dan blijft hij voorgoed mensch, terwijl hij anders, zoo vaak als hij wil, zich in zijn apen-, vogel-, slangen-, leguanen-, pompoenen- of welke andere gedaante ook kan terug begeven.

Deze verhalen zijn alle van hetzelfde type, zoodat het genoeg is er één van weer te geven. Eene vrouw krijgt een Aap tot zoon. Als hij volwassen is, laat hij door zijne moeder de oudste der koningsdochters vragen. Het meisje weigert op spottenden toon; evenzoo doen hare zes jongere zusters, die één voor één het huwelijksaanzoek van den Aap krijgen. Alleen de Jongste Prinses stemt toe. Op de badplaats trekt de Aap zijn «baadje» uit en verschijnt als een schoone prins. De teleurgestelde oudere zusters willen uit afgunst hare jongere zuster van kant maken, maar haar bedrog wordt bemerkt en zij krijgen loon naar werken.

Van verwanten aard zijn de verhalen in groep 4, die gebeurtenissen vertellen, welke alle hebben kunnen geschieden. Hier treden de dieren niet uit hun dierlijk omhulsel, maar toonen hunne menschelijke zijde, door dank te vergelden aan weldoeners of hulp te bewijzen aan ongelukkigen.

Een zeer bekend verhaal in Indonesië heeft in de Minahasa dezen vorm: Twee jongens, die wees zijn, worden door hun oom verwaarloosd en moeten zelf hun kost ophalen, waardoor ze een kommerlijk bestaan hebben. Op een keer vinden ze een kwarteltje in het gras, dat hun toevoegt: «Haalt mij van hier, Gebroeders, en ik zal eieren leggen». De Jongens nemen het diertje mee, zetten het in eene mand en bemerken dat de vogel die vult met rijst. Zoo worden zij spoedig vermogend, zoodat hun Oom afgunstig wordt en den vogel ter leen vraagt. Dit helpt hem echter niet veel, want als hij den kwartel in eene mand zet, wordt deze slechts vol met wilde maïs. De Oom wordt boos, slacht den vogel, eet hem op en gooit de botjes op den haard. Zoo vinden

dan de jongens van hun kwartel niets dan de beenderen, maar zij begraven die en er groeit een wonderboom uit op, die zijden stoffen en voorwerpen van edel metaal tot bladeren en vruchten heeft, zoodat de jongens van de opbrengst nog ruimer leven dan te voren.

Aan zulke verhalen is te zien dat het helpende dier wordt beschouwd als een afgezant van de Voorouders der hulpeloozen, of als de incarnatie van een gestorven voorzaat. Dat een mensch of dier uit zijne beenderen weder opgroeit, is een algemeen volksgeloof in Indonesië. De beenderen zijn het vaste en blijvende van het menschenlichaam; het vleesch is het vergankelijke deel. Zooals van eene vrucht het vleesch verrot en uit de pit weder een nieuwe plant opwast, zoo kan uit de geplante beenderen ook weer een nieuw lichaam opwassen. De hier vermelde wonderboom is dus eigenlijk een nieuwe bestaansvorm van het helpende dier, want het groeit uit zijn beenderen op.

Een verhaal van een dier dat een mensch uit dankbaarheid helpt is de geschiedenis van Woetoel, die een gevangen visch het leven heeft gelaten en van dien visch de toezegging krijgt van hulp waar hij die mocht noodig hebben. Woetoel schaakt een prinses, neemt haar mede naar een vreemd land en wordt door den vorst aldaar telkens gedwongen om moeilijke ondernemingen uit te voeren, opdat hij moge verongelukken, zoodat de vorst zijne vrouw kan nemen. Tot het volvoeren dier kunststukken helpt hem de visch, zoodat ten slotte Woetoel het wint van den vorst.

Het laatste verhaal dezer groep vertelt van een krokodil, die een jonggetrouwde vrouw in een afgrond weet te werpen, om dan zelf de gedaante dier vrouw aan te nemen en zich bij haren man in te dringen. Maar hoewel de krokodil geheel de gestalte en de manieren der vrouw heeft aangenomen, toch blijft hem de lucht aankleven, die aan den krokodil eigen is, zoodat de man wantrouwend is en als hij dan door eene huis-hagedis wordt gewaarschuwd en zijne vrouw gaat zoeken, vindt hij haar in den afgrond en doodt den krokodil.

In groep 5 zijn verzameld verhalen omtrent boschmannetjes (lolok), stormgeesten (mawëris), vampyrs (songko') en andere spookachtige wezens. Wat het volksgeloof vertelt omtrent zulke natuurgeesten, komt in deze verhalen te voorschijn. Een dezer verhalen luidt aldus: In een zeker land is plotseling de

Koningsdochter verdwenen; twee broeders bieden zich bij den Koning aan om haar te gaan zoeken. Terwijl de een in den omtrek gaat zoeken, blijft de ander achter om te koken. Deze laatste wordt aangevallen door een dwergje, dat met hem gaat worstelen, hem overmant en zijne rijst opeet. Den volgenden dag blijft de andere broeder koken en wordt ook door den Dwerg aangevallen, maar deze kan het niet van hem winnen; de Broeder blijft de baas en de Dwerg is gedwongen de verblijfplaats der Prinses aan te wijzen. Daarop moet de Broeder nog een gevecht leveren met den bewaker der Prinses, waarbij de Dwerg hem bijstaat, zoodat hij overwinnaar blijft.

Het laatste verhaal dezer groep is merkwaardig, omdat het geheel overeenkomt met het uit de sprookjesverzameling der Gebrs. Grimm bekende verhaal van Vrouw Holle. Eene vrouw heeft eene stiefdochter en een eigen kind; de stiefdochter wordt ruw en slecht behandeld, de eigen dochter voorgetrokken en verwend. Eens gaat de stiefdochter bedroefd naar het water, na pas eene bestraffing te hebben ontvangen. Zij gaat haar baadje wasschen, maar het ontglipt haar; zij loopt het na in de beek, totdat zij eindelijk komt aan het huis eener oude vrouw, die haar het baadje teruggeeft, maar haar tevens verzocht haar te helpen de kippen en de varkens te voederen. Die kippen zijn uilen en de varkens zijn allerlei soorten van slangen, maar het meisje maakt geen opmerkingen en doet wat haar wordt gevraagd. Daarna moet zij koken; de kookpot is slechts een kokosdop, maar het meisje kookt er de rijst in en wordt, na al deze bewijzen van goeden wil, door de oude vrouw teruggezonden naar hare stiefmoeder, langs een bijzonderen weg, op welken allerlei lijnwaden en halssnoeren op haar nedervallen, zoodat zij in kostbaren tooi bij hare stiefmoeder terugkomt. Deze laatste laat hare eigen dochter alles nadoen, maar het spotzieke meisje lacht de Oude Vrouw uit, om hare uilen en slangen en haar kokosdop. Als de Oude Vrouw haar dan den terugweg wijst, is het een slecht pad, vol dorens en steenen, waarop zij valt, zich wondt en kneust, zoodat zij in beklagenswaardigen toestand bij hare moeder terugkomt, die nu duidelijk ziet welke van hare beide dochters de beste is.

Groep 6 bestaat uit 12 verhalen, die alle betrekking hebben op het volksgeloof. Hierin wordt verhaald van oude landbouwgebruiken, van pontianaks, vampyrs, ngioengs, van den mawëris

en andere geesten. Deze verhalen willen ook alle min- of meer verklaringen geven van de gebruiken die daarin worden genoemd, maar het spreekt wel van zelf, dat alleen vergelijking met dergelijke gewoonten bij andere animistische volken kan brengen tot de verklaring ervan. Als poging tot verklaring zijn dus deze verhalen vooral merkwaardig, omdat ze doen zien, hoe latere geslachten altoos de neiging hebben om een geheel rationeele uitlegging te zoeken voor gebruiken van welke zij de beteekenis en de bedoeling niet meer verstaan.

Hierop volgen, in groep 7, twintig verhalen omtrent de stichting van plaatsen en de verklaring van plaatsnamen. Vanzelf komen hierbij allerlei gebruiken ter sprake, die werden in acht genomen bij het kiezen van een terrein waar men een nieuw dorp wilde stichten. Bij het openkappen van dit terrein, het oprichten der eerste hutten, het zoeken van een paar groote steenen, die beschouwd werden als de woonplaats der beschermgeesten van het dorp, hadden weder allerlei andere gebruiken plaats, die alle in deze verhalen worden vermeld. Daarom zijn ze zeer belangrijk voor de land- en volkenkunde, en in de Indonesische letterkunde, voor zoover ik het kan zeggen, eenig in hunne soort. De naamsafleidingen zijn grootendeels op den klank af; ze zijn daarom wel eens juist of bijna juist, maar meestal onjuist. Aardig is het verhaal hoe het dorpshoofd van Sondër er in slaagde te worden erkend als districtshoofd. Te voren was hij ondergeschikt aan het districtshoofd van Kawangko'an. De sergeant die het garnizoen der O. Indische Compagnie te Manado kommandeerde, riep op geregelde tijden de districtshoofden uit het Bovenland op, om heerendienst te komen verrichten en hout te leveren voor het onderhoud van het fort te Manado. Die oproeping werd door het districtshoofd van Kawangko'an overgebracht aan het dorps- hoofd van Sondër, maar deze gaf daaraan geen gehoor. Eerst toen hij eene afzonderlijke oproeping van den sergeant ontving. Daarmede was hij als zelfstandig districtshoofd erkend.

De 32 verhalen die groep VIII vormen zijn van half-mythischen aard en handelen over Goden, halfgoden en beroemde voorouders. Ze zijn grootendeels merkwaardig door de trekken van animistisch volksgeloof die er in voorkomen. Zoo bevat het verhaal van Ramopoli'i de geschiedenis der geboorte van een meisje uit een rotan-stengel als moeder; de vader is een man die, zonder het te weten, die rotan had bezwangerd door geregeld aan den

voet der plant zijn gevoeg te doen. Als later dit meisje trouwt met Ramopoli'i en beiden zich op reis begeven en de rotanplant voorbijkomen die hare moeder is, haakt de rotan met hare dorens de jonge vrouw aan en doet haar verdwijnen. Eerst als Ramopoli'i, bij wijze van bruidsschat, allerlei goederen bij de rotanplant opstapelt, laat deze de jonge vrouw weder los. Iedere rotan-plant die zij in dat bosch voorbijkomen, houdt de jonge vrouw met hare dorens vast en laat haar eerst los, wanneer ook bij haar eenige geschenken zijn nedergelegd.

Toen Ramopoli'i zijne vrouw nog niet kende, baadde hij eens in de rivier Rano i Apo'. Eene kowal-vrucht kwam met den stroom afdrijven en spoelde tegen Rampoli'i aan. Hij raapte ze op, bekeek ze en zag dat er in gebeten was door iemand die zeer fijne tanden moest hebben. Vermoedende dat het een meisje moest zijn, liet hij zijne slaven naar den bovenloop der rivier trekken, om te zien of zij het meisje met de fijne tandjes ook konden vinden. Na lang zoeken vonden zij een dorp, waar het huis van het hoofd, dat er fraai uitzag, midden tusschen de andere huizen stond. Hopende dat zij hier het gezochte meisje zouden vinden, bedienden zij zich van een list om haar naar buiten te lokken en haar er toe te brengen de tanden te laten zien. Zij namen twee hanen, plukten hun de veeren uit en lieten ze met elkaar vechten op het plein vóór het hoofdenhuis. Alle dorpsbewoners stroomden toe om de grap te genieten. Op eens werd de dakbedekking van het hoofdenhuis opgelicht, en een jong meisje van bijzondere schoonheid, dat op den zolder van dat huis verblijf hield, keek naar buiten en zag mede toe, hoe die kaalgeplukte hanen elkaar te lijf gingen. Bij het lachen om het vreemde schouwspel ontblootte zij de tanden en de slaven van Ramopoli'i die haar in het oog hadden gehouden, kregen daardoor zekerheid dat zij het fijntandige meisje voor hunnen heer hadden gevonden. Zij brachten hem het bericht hunner ontdekking over en spoedig daarna deed Ramopoli'i aanzoek om hare hand, en kreeg haar tot vrouw.

Een zestal verhalen vertellen van Manimporok en Kalangi'. Manimporok is de verpersoonlijking van den grooten berg Manimporok, die het Z.O.lijk gedeelte van het Sopoetan-gebergte uitmaakt. In dat verhaal is Manimporok de groote jager, die zijn gast Kalangi', een bewoner van de zeekust, op wildbraad onthaalt. Kalangi' herhaalt zijne bezoeken en als hij een keer Manim-

porok niet thuis vindt, ontschaakt hij hem zijne vrouw. Om zich te troosten maakt Manimporok het beeld zijner vrouw na uit sangkiow-hout, en plaatst dit aan den weg, om de kritiek der voorbijgangers daarop te vernemen. Met de op- en aanmerkingen der menschen doet hij zijn voordeel, zoodat het beeld weldra eene volmaakte gelijkenis met de geroofde vrouw vertoont. Eenigen tijd lang vindt hij nu geregeld zijn eten gekookt; hij loert op de kookster en ontdekt dat het beeld is bezielde geworden. Zoo krijgt hij zijn geschaakte vrouw geheel vergoed.

Onder de verdere verhalen zijn belangrijk die van Lintjambene' en Moentoe-oentoe, de legende van het stelen der rijst en het verhaal van Pamagian. De personen die hierin de hoofdrol spelen kunnen tot de halfgoden worden gerekend.

In de Lintjambene'-verhalen is Kërto de man van Lintjambene' en Koemokomba' hun zoon. Moentoe-oentoe, de oppergod, is de pleegvader van Koemokomba'. Nu wordt verteld hoe het aan Koemokomba' gelukt om met Moentoe-oentoe van naam en van rang te verwisselen. Hij komt n.l. de woonplaats van Moentoe-oentoe binnen en vindt dezen bezig op het voorplein zijner woning, te zamen met andere deskundigen, met het opsommen van geslachtsregisters. Moentoe-oentoe hield daarbij een staf in de hand, waarmede hij strepen en lijnen op den grond trok, bij het opnoemen der geslachten. Koemokomba' ging nu op zijn rug zitten, waardoor Moentoe-oentoe hem met het bovenende van zijn staf in het oog kwam steken. Nu begon Koemokomba' te schreien en hevig misbaar te maken en wilde niet ophouden eer hij met Moentoe-oentoe van naam en rang had verwisseld. Zoo werd het voortaan de taak van Koemokomba' om de geslachtsregisters op te noemen en die van Moentoe-oentoe om van alles het lot te bepalen. In waarheid zijn Moentoe-oentoe «de hoogstverhevene» en Koemokomba' «de lotsbeschikker» dezelfde personen; het verhaal wil dit dan ook op zijne wijze aanduiden.

De rijst was vroeger op aarde niet bekend. De menschen aten toen kēliat-vruchten, maar zij wisten dat de hemelingen rijst bezaten. Een zekere Toemilēng maakte toen het plan om rijst te gaan stelen in de Bovenwereld, daar hij wist dat de hemelingen hun voedsel niet zouden afgeven of verkoopen. Hij trok dan naar den Hemel en overnachtte bij den priester van het dorp waar hij was aangekomen. Daar ging hij des nachts

liggen op het rijstvat, dat met eene mat was toegedekt. Hij maakte zijn haarwring los en toen hij voelde dat zijn haar vol met rijstkorrels was, knoopte hij het weder in een wring, bond zijn hoofddoek om en maakte dat hij weg kwam. Maar de wantrouwende gastheer zond hem eenige lieden achterna, die de gestolen korrels wisten te ontdekken en ze alle terugnamen. Toemilëng kwam dus onverrichter zake op aarde terug, maar den volgenden keer wist hij te slagen. Als marskramer ging hij het hemeldorp binnen, waar men juist bezig was rijst in de zon te drogen en de kippen die er op af kwamen, weg te jagen. IJverig hielp hij mede en zorgde dat hij daarbij van tijd tot tijd op de rijst trapte. Vooraf had hij kerven in het eelt zijner voet-zolen gemaakt en toen hij gevoelde dat er eenige korrels ingedrongen waren, ging hij heen. Maar de hemelingen vertrouwden hem weder niet en zetten hem na. Toemilëng daalde den berg Klabat af, maar toen hij bemerkte dat de hemelingen hem naderden vroeg hij zijn broeder Soemantri om hulp. Deze hieuw met zijn zwaard de spits van den berg Klabat af, zoodat de weg tusschen hemel en aarde was afgebroken en Toemilëng niet meer door zijne vervolgers kon ingehaald worden. Sedert heeft de berg Klabat een stompen top. Nu zaaide Toemilëng de medegebrachte korrels, liet ze zich vermenigvuldigen en had, na eenige plantseizoenen, een grooten voorraad. Men had nu kunnen beginnen met rijst eten, maar niemand kende de offerplechtigheden, die het daarvan te vreezen onheil moesten afweren. Om het geheim daarvan ook weder aan de hemelbewoners te ontfutselen, ging een zekere Mokointëmpai naar de Bovenwereld, nadat hij gehoord had, dat de priester Mamarimbing aldaar was overleden. Hij kende het model van de speer, het kapmes en den sirih-zak van den gestorvene en had die voorwerpen getrouw nagemaakt. Met een varken en eenige zakken rijst kwam hij aan in het dorp waar de priester had gewoond en begon hevig te weeklagen. Men vroeg hem waarom hij dat deed en hij antwoordde dat hij de oudste zoon van Mamarimbing was, die op jongen leeftijd naar de Aarde was gebracht en daar opgevoed, zoodat zijn bestaan door de hemelingen was vergeten. Hij kwam nu, met offergaven, het doodenfeest over zijn vader bijwonen en toonde zijn speer, zijn kapmes en zijn sirih-zak, die geheel gelijk waren aan die van zijn vader. Men geloofde daarom zijn verhaal en vroeg hem, welk deel van de erfenis hij

wenschte. Niet anders dan de vogels waarmede Vader wichelde was het antwoord. Maar toen hij er een kreeg, verlangde hij meteen inlichtingen omtrent de wichelgebruiken en zoo werd hem de geheele serie van offers geleerd, die noodig zijn om het eten van de rijst van alle gevaar te ontdoen en het voor de menschen tot een nuttig voedsel te maken. Naar de Aarde teruggekeerd, maakte hij zijne wetenschap bekend en sedert is de rijst voor de menschen tot grooten zegen geworden.

Het verhaal van Pamagian, of (zooals zij in het Tomboeloe'sch wordt genoemd) Pandagian, vertelt van een mooi meisje, dat het zich zeer druk maakte met deelnemen aan zang en dans. Tot diep in den nacht bleef zij deelnemen aan het gezang op het dorpsplein en als allen reeds zwegen, hoorde men haar nog zingen:

«O Goden, laat toch uw voertuig nederdalen.»

Eindelijk ging zij ook naar huis om te slapen. Maar noch hare ouders, noch hare andere familieleden lieten haar meer binnen. Zij wilden haar straffen en riepen haar toe: «Ga slapen bij de honden, bij de varkens, bij de geiten.» In wanhoop ging het arme meisje maar weder naar het dorpsplein en herhaalde den bovengenoemden zangregel zoolang, totdat van uit den hemel een draagstoel werd neergelaten. Pamagian ging er in zitten. Juist brak de dag aan en voor de oogen van al hare verwanten steeg zij in den draagstoel ten hemel. Met vleitaal en schoone beloften trachtten hare berouwhebbende familieleden nog te bewerken dat zij zou terugkomen, maar Pamagian liet zich optrekken tot in den hemel en werd daar door den oppergod ontvangen. Haar lichaam werd in stukken gehakt; de oogen werden de zon, het gelaat werd de maan en de overige deeltjes van het lichaam werden overal aan den hemel verstrooid als sterren.

In dit verhaal is de mythische oorsprong nog niet geheel verdwenen, want de naam Pamagian of Pandagian kan «regenboog» beteekenen. Evenzoo is het met de twee volgende verhalen uit deze groep. De inhoud daarvan is deze: Een arme leent van een rijke een hengelhaak en belooft vast dien te zullen teruggeven; als hij 't niet deed, zou hij met de zijnen slaaf worden van den rijke. De Arme gaat visschen, krijgt beet, het snoer breekt en de haak is verloren. In zijn wanhoop springt de Arme hem na, komt op den bodem der zee terecht en verneemt daar

dat de vorst der onderwereld ernstig ziek is aan de keel. De Arme geeft zich nu uit voor geneesheer, hij kijkt den zieke in de keel en ziet dat het zijn haak is, die door den vorst was ingeslikt, toen hij hem van boven zag neergelaten. De Arme haalt den haak er uit en zoekt nu naar gelegenheid om weer op de aarde te komen. Hij laat zich daartoe door de zon dragen, als deze uit de Onderwereld naar de aarde opstijgt, beveiligd zich door een negenvoudige laag van pisangstammen tegen den zonnegloed en komt zoo op de aarde terug, waar hij den Rijke zijn vischhaak teruggeeft.

Goden- en Scheppingsverhalen vormen groep 9. Ze stammen alle uit den tijd waarin de goden allen reeds als voorouders werden beschouwd, ook die welke oorspronkelijk verpersoonlijking waren van natuurverschijnselen en natuurkrachten.

In de Minahasische scheppingsverhalen wordt steeds het een en ander als reeds aanwezig ondersteld. Zoo heet de stammoeder der Minahasers, Loemimoe'oet, te zijn ontstaan uit het zweet van een steen die door de zon was verhit. Loemimoe'oet, die geheel alleen was, liet zich door den Westenwind bewaaien, waardoor zij zwanger werd en een zoon baarde, To'ar. Toen deze groot genoeg was om te trouwen, liet zijne moeder hem op reis gaan en gaf hem een goloba- (amomun-) stengel mede, terwijl zij zelve er ook een medenam van dezelfde lengte. Daarop ging ook zij op weg in eene richting tegengesteld aan die van To'ar. Na geruimen tijd kwamen zij elkaar tegen; de stengels waren van boven uitgelopen en niet meer van dezelfde lengte. Hieruit bleek dat Loemimoe'oet eene andere vrouw was dan zijne moeder, zoodat To'ar haar kon huwen en met haar het volk der Minahasers voortbracht.

Van verschillende goden en godinnen worden verder in deze verhalen de eigenschappen opgesomd. De overlevering daaromtrent stemmen niet altoos overeen, maar somtijds is de beteekenis van den naam nog vast te stellen, waardoor meerdere zekerheid wordt verkreeg. Van Tantoemoitow wordt gezegd, dat hij op een kerfstok den levensduur der menschen aangaf. Als een kind geboren werd, vroeg deze god aan het kind of het 't merk van zijn levensduur boven of onderaan op den kerfstok wilde gezet hebben, m.a.w. of het een lang of een kort leven wilde hebben. Tantoemoitow deed echter steeds het omgekeerde van wat hem werd gevraagd, zoodat de menschen

ten opzichte van hunnen levensduur toch weder hun zin niet kregen.

Groep 10 geeft eenige grappen en anecdoten, die leerzaam zijn voor 't gebruik van jachttermen die in deze vertellingen worden gebruikt, waardoor een misverstand ontstaat, waarin dan de aardigheid steekt. Het belangrijkste verhaal van deze groep is het laatste, dat eene reeks Uilenspiegelstreken bevat. Vele Indonesische volken hebben hunnen Uilenspiegel; de Minahasische heet si Towo «de Leugenaar». Onder de streken die van hem verhaald worden, zijn er een paar belangrijk, omdat zij van vele Indonesische Uilenspiegels worden verteld en ook in Europa bekend zijn. Towo heeft gestolen en moet straf ondergaan; hij wordt aan een boom vastgebonden, om door de voorbijgangers te worden bespot. Daar komt een Bultenaar aan, die hem vraagt wat hij daar doet. «Ik onderga een kuur», zegt Towo. «Ik heb een bochel gehad, maar nu ik een poos aan dezen boom ben gebonden geweest, is mijn rug recht geworden. Maak mij nu maar los, dan kunt gij mijne plaats innemen». De gebochelde laat zich overhalen en Towo komt vrij. Maar nu wil men hem maar van kant maken, om voor goed van hem af te zijn. Twee mannen moeten hem in zee roeien en hem overboord gooien. Doch Towo weet te ontsnappen en zwemt naar den wal. Des avonds komt hij bij zijne moeder, die hem dood waande, want de mannen die hem moesten verdrinken hadden verteld dat zij hun werk gedaan hadden. Towo vraagt zijne moeder voor hem een baadje te maken, dat precies lijkt op het baadje dat de overleden vader van den huidige vorst aanhad, toen hij begraven werd. Zijne moeder voldoet aan het verzoek, Towo trekt het baadje aan en gaat naar den vorst, die hem vroeg waar hij vandaan komt. «Uit de Onderwereld» is het antwoord. Toen ik in zee was geworpen, en op den bodem was gevallen, kwam ik op een grooten weg, die naar eene fraaie stad leidde, waar thans uw overleden vader heerscht. Hij heeft mij teruggezonden om u allen te noodigen op een feest, dat hij geven wil en om u alle wantrouwen te benemen, heeft hij mij zijn baadje medegegeven.» De vorst herkent het baadje, gelooft het bericht en laat zich met al zijne ambtenaren in zee werpen, zoodat Towo zijne plaats kan innemen en voortaan een gemakkelijk leven leidt.

De laatste groep der proza-letterkunde bevat vier vertellingen,

waarvan één verhaalt van Salomo's oordeel in eene moeilijke kwestie. Een geest heeft zich belichaamd in de gestalte van een man die afwezig is en zich daardoor kunnen indringen bij de vrouw van dien man. Als de ware man thuiskomt, moet worden uitgemaakt wie van hen beiden de bedrieger is, maar de rechters kunnen de zaak niet beslissen, te minder daar de vrouw zelf haren man niet weet aan te wijzen. Dag aan dag wordt er vergaderd, maar men komt niet verder, totdat een jonge knaap de rechters bespot; hij zou de zaak op slag kunnen uitmaken. Met groote beloften brengt men hem er toe zijne woorden waar te maken. De jongen neemt een leege flesch doet er een naald in en zegt: «Wie van de twee in deze flesch kan kruipen en de naald er uithaalt, die is de man der vrouw. De ware man der vrouw wordt wanhopig, maar de geest glijdt gemakkelijk de flesch binnen. Daarmee heeft hij echter meteen bewezen dat hij geen mensch is; de flesch wordt dichtgepropt en in zee gegooid en de ware man wordt aan zijne vrouw toegewezen.

De laatste groep, de twaalfde, bevat gezangen, raadsels, opgave van wisseltermen en een paar stukken van ethnografische waarde, n.l. offergebeden, bijzonderheden aangaande priesters en priesters-teressen en omtrent de besnijdenis. De poëzie is dus in deze geheele verzameling van weinig omvang, wat intusschen niet mag doen denken, dat de Tontemboansche of de Minahasische letterkunde arm zou zijn aan dichtelijke voortbrengselen.

Er zou op dit gebied nog veel kunnen verzameld worden, indien er bij de Europeanen in de Minahasa wat meer kennis van, en bij de Minahasers zelf wat meer belangstelling voor de landstaal voorhanden was. Maar het ziet er op dat punt droevig uit in de Minahasa; met de moedertaal is geen geld te verdienen en dus laat men haar onbeoefend!

Een lange klaagzang, van eene dochter over hare gestorven moeder is het eerste nummer der groep. Zulk een lied is geheel improvisatie om den doode te prijzen voor al wat hij in zijn leven voor goeds heeft gedaan, voor de hulp, den steun en den troost die hij aan de zijnen bij zijn leven heeft verschaft. De offergebeden, die daarop volgen, zijn uitnoodigingen aan de goden en geesten om de offergaven te komen genieten die voor hen bestemd zijn en den offeraars daarvoor lang leven, gezondheid en voorspoed te schenken.

De opsomming van de werkzaamheden der Minahasische priesters en priesteressen geeft een goed beeld van de belangrijke plaats die deze lieden innamen in de oude Minahasische maatschappij en ook eenigszins van de tyrannie die zij uitoefenden. Het reindeng-gezang, waarin de priesteres de aardgodin Loemi-moe'oet, de moeder der Minahasers, die hun den landbouw heeft geleerd, gewoon was te bezingen, is als volgend nummer, aan dit stuk toegevoegd.

Daarop volgen een aantal regels, zooals men die veel hoort zingen door de jonge menschen in de Minahasa. Ze hebben alle dezelfde wijs, die zich zeer goed leent tot lang uithalen, zooals dat gewenscht is bij het zingen in de open lucht. In het algemeen zijn deze versjes vol plagerij en wederzijdsche hofmakerij, die meestentijds nogal doorzichtig is.

Van de Tontemboansche raadsels valt alleen te zeggen, dat zij in aard niet verschillen van de raadsels die elders in gebruik zijn. Vroeger was het opgeven van raadsels in gebruik bij samenkomsten in een sterfhuis, waar men het lijk bewaakte in den nacht voor de begrafenis. Het diende vooral om elkaar uit den slaap te houden, omdat het gevaarlijk werd geacht in de tegenwoordigheid van een doode te slapen, d.i. zijne ziel uit zijn lichaam te laten gaan. Ze kon dan allicht worden medegenomen door de ziel van den doode, die nog om het lijk blijft zweven, zoolang het nog niet is begraven. Thans is het raadsels opgeven bij zulke gelegenheden niet meer in gebruik; men doet het nu geheel als uitspanning, waar en wanneer men er lust in heeft. Eenige voorbeelden van Tontemboansche raadsels zijn:

Wat kan wel gehakt, maar niet gewond worden? — Het water. Indien men hem laat halen, komt hij eerder aan dan die hem heeft afgehaald? — Een kokosnoot, dien men uit den boom haalt en naar beneden werpt. Wie sleept zijne ingewanden achter zich aan? — De naald met den draad.

Ten slotte komt de opgave van een aantal wisseltermen. Bij het vervullen van godsdienstige plechtigheden, bij jacht en vischvangst, bij oogsten en zoutzieden en bij allerlei gelegenheden waarbij men vroeger in het gebruik der dagelijksche taal gevaar zag, bediende men zich van vervangende termen, om de gevaarlijke kracht, die er uitgaat van het noemen der dingen bij hun naam, niet op te wekken. Men zou op jacht de honden «de mededooders» noemen; de tong van het wild zou men «de

spreker» noemen, de pooten «de krabbers» en het bloed «de dauw». Het zoutzieden noemde men «zeewater drinken»; naar huis terugkeeren heette «front maken»; bij het oogsten heette de rijst «brandhout», rijst stampen heette «voedsel schillen». «Er zijn mieren» beteekende «de vogels hebben ongunstig geluid gegeven». Van de maan werd gesproken als van «de schuit», omdat de halve maan is als een schuit die door de lucht vaart en een slaaf werd aangeduid met den naam «dorre boom», omdat hij niemand kon beschermen of onder zijne schaduw nemen, daar hij in de samenleving niet geteld werd. Van een driftig man heette het «hij draagt een rooden hoofddoek» en van een verkwister: «hij heeft een gat tot geldzak».

Het is er verre vandaan, dat in het bovenstaande een volledig beeld zou zijn gegeven van de Minahasische of ook maar van de Tontemboansche letterkunde. Nadrukkelijk moet er op gewezen worden, dat de Minahasa als taalgebied nog lang niet tot de goed bekende deelen van den Oost-Indischen Archipel behoort. Om verschillende redenen is dit zeer te betreuren. Vooreerst, omdat het toenemend gebruik van Maleisch en Nederlandsch de Inheemsche talen langzaam aan doet wegsterven, zoodat ze nu reeds verarmen en verbasteren, al worden ze nog veel gesproken. Ten tweede, omdat de Minahasische talen behooren tot de rijkst ontwikkelde en daardoor voor de taalvergelijking meest belangrijke talen van Indonesië, die veel beter nog dan het Oud-Javaansch ons leeren tot hoe hoogen trap van ontwikkeling eene Indonesische taal kan stijgen.

Het strekt het Minahasische volk niet tot eer, dat het op zijne schoone Moedertaal gaat neerzien en pogingen om die taal weder in eere te brengen, uitlegt als een bedriegelijken ijver om het in zijne ontwikkeling tegen te houden. De bloeitijd is voor de Minahasische talen voorbij; ze zullen niet meer kunnen worden tot middelen om aan het Minahasische volk te geven wat het thans begeert, maar het getuigt van eene gebrekkige opvatting van het denkbeeld «vooruitgang» dat de huidige Minahasers geen kennis van hunne taal en hare letterkunde meer begeeren en ze alleen nog kennen voor zoover ze hun automatisch eigen zijn geworden. Eerst wanneer er eene minder baatzuchtige opvatting van het begrip «vooruitgang» zal ontstaan en men de schatten uit het verleden die de Minahasische talen in zich bevatten, ook eens zal willen leeren

kennen, is er kans dat deze talen weder in achting zullen komen. Er valt nog veel te leeren uit de fijnheden en schoonheden die de Minahasische talen uit het verleden van het Minahasische volk hebben bewaard. Daartoe is intusschen vereischt dat er thans wordt verzameld wat nog niet verloren is. Indien een paar vooraanstaande Minahasers daartoe zelf eens de handen aan 't werk slaan, zullen er ook onder hen die zulk werk tot-nogtoe, als te weinig voordeelig, hebben nagelaten, wel worden gevonden die willen medehelpen om nog bijeen te brengen wat anders zou verloren gaan van hunne Moedertalen, die naar de mate waarin ze gekend en begrepen worden, zullen bijdragen tot den roem van het vroegere Minahasa-volk, die niet mag verloren gaan.

Opgave der Literatuur.

Zoo volledig mogelijk geef ik hier op, wat over eenige Minahasische taal is geschreven. Er is veel onbruikbaar bij, maar in beoordeeling treed ik hier niet. Voor beginners zijn de minderwaardige taalbijdragen gevaarlijk, maar meer geoefenden kunnen er toch wel iets aan hebben.

De volgorde is chronologisch:

1817. Raffles, *History of Java*, II, Appendix F, kolom 3, Tomboeloe'-sch woordenlijstje van 49 woorden.
- ± 1830. *Voyage de l'Astrolabe, sous le commandant Dumont d'Urville, Philologie*, deel II op blz. 193—194 alwaar eene «Vocabulaire de la langue des Harfours de Manado (Célèbes)» is opgenomen, zonder vermelding van den naam der taal die bedoeld wordt.
1841. A. Mattern, Catechisatie-boekje in het Tomboeloe'-sch, gedrukt te Tomohon, herdrukt te Menado in 1905, bij C. van der Roest, in Maleischen en Tomboeloe'schen tekst, met den titel: Pëngadjaran iang pendek. An Toe-toeroe' potot.
1844. Röttger, *Briefe über Hinterindien*. Berlin. Bl. 136—140. (iets over de talen der Minahassa).
- Id. P. P. Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Ned. Indië*. I, 227—243 (woordenlijstje en Spraakkunstige aantekeningen van het Tomboeloe'-sch, benevens vertaling van Het Onze Vader, de Tien Geboden en de Twaalf Artikelen des Geloofs).

1844. J. G. F. Brumund, Aanmerkingen op het bovengenoemde, Tijdschr. v. N. Indië, 6^e Jrg. 2^e dl. 326.
1848. Catechisatie-boekje in het Maleisch en Tontemboansch, uitgegeven te Batavia. Mal. titel: Pëngadjaran agama mësehi jang pendek. (Ik heb dit boekje nimmer te zien kunnen krijgen).
1852. K. F. Herrmann, zendeling-leeraar te Amoerang: Si Indjil in Lënnas itu kele aipatikë*m* i Mattheus, uitgegeven door het Ned. Bijbelgenootschap, Amsterdam, C. A. Spin & Zoon.
1855. A. J. F. Jansen, resident van Menado. — Vergelijkende Woordenlijst van talen en dialecten in de residentie Menado, Tijdschr. Bat. Gen. dl. IV, 521—548. (Lijst van 105 woorden uit alle Minahasische talen).
1857. S. A. de Lange en J. G. F. Riedel, Proeve van Alfoersche poëzy, Tijdschr. Bat. Gen. VI, 268—267 (Tomboeloe'-sche liedjes).
1862. Van der Crab, De Moluksche Eilanden, Batavia (woordenlijst van drie Minahasische dialecten).
1863. J. G. F. Brumund, Alfoersche Legenden, Mededeelingen v. w. het Ned. Zendelinggenootschap, VII, 114.
- Id. N. Ph. Wilken, Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahasa (liederen, verhalen, afleiding van plaatsnamen, Tomboeloe'-sch) Med. N. Z. G. VII, 117, 189, 371. Verbeteringen: Ibid. IX. (1865).
1864. J. G. F. Riedel, de eedsaflegging bij de Toe-oen-Boeloe in de Minahasa, Tijdschr. Bat. Gen. XIV, 396—374 (Eed-formulieren in het Tomboeloe'-sch).
- Id. Id. Een Toe-oen-Boeloesch Ordaliu*m*, Ibid. 506—510. (Formulier bij het duiken, in het Tomboeloe'-sch).
- Id. Id. De tiwoekar of steenen graven in de Minahasa, Ibid. 379—380.
- Id. N. Graafland, Morgenzingen der Mapaloes van Tanawangko', Med. N. Z. G. VIII, 14—17. (Tomboeloe'-sche liedjes).
1866. Id. De Minahasa. Rotterdam (Het 2^e dl. bevat mededeelingen omtrent de Minahasische talen, welke in de 2^e uitgave (1898) zijn weggelaten).
- Id. N. Ph. Wilken (uitgegeven door G. K. Niemann). Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahassa, uitgegeven door het Bestuur v. h. Ned. Zendelinggenootschap, Rotterdam. (Tomb. tekst van 16 verhalen en 24 raadsels,

- grootendeels vrij vertaald in Meded. v. w. het Ned. Zend. Gen. dl. VII en XXX, benevens: Proeve eener grammatica van het Tomboeloe'sch).
1868. J. G. F. Riedel, Bijdrage tot de kennis der talen en dialecten voorkomende op Noord- en Midden-Celebes. Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, dl. XXXIII, bl. 10 vlgg. (Eenige uit het Maleisch vertaalde stukjes in alle Minahasa-talen).
- Id. Id. Ijai jah totor maendoh paturuhan ne kokih. (Leesboekje in het Tomboeloe'sch.). Batavia, Landsdrukkerij.
1869. Id. Ijai jah wohoh pirah un aasarën woh raranihan ne Touw un Buluh. (Verhalen en Liederen in het Tomboeloe'sch.) Batavia, Landsdrukkerij. Cat. Dep. v. Leerm. No. 296.
- Id. Id. Tooe Oenseasche Fabelen, met vertaling en aantekeningen, Tijdschr. Bat. Gen. XVII, 302—315.
- Id. F. S. A. de Clercq. Sporen van het verblijf der Spanjaarden in de Minahassa (Taalkundige-opmerkingen). Tijdschr. v. N. Indië, 1869, II, 415; 1870, I, 491.
- Id. A. R. Wallace, The Malay Archipelago, Londen (Tomb. woordenlijstje).
- Id. Vergelijkende Woordenlijst van het Tomboeloe'sch, Tontemboansch, Tonsea'sch, Tondanosch, Tonsawangsch, Bentenansch, Ponosakansch en Mongondowsch, samengesteld door de zendelingen in de Minahassa en uitgegeven door G. K. Niemann, Bijdragen Kon. Instituut, 3, IV, 203—251 en 400—445.
1870. Vervolg en slot der Woordenlijst, Bijdragen K.I. 3, V, 69—120.
- Id. N. Ph. Wilken, Spreekwoorden en eigenaardige spreekwijzen in het Toumbulusch, Bijdr. K.I. 3, V, 195—209.
- Id. J. G. F. Riedel, Geschiedenis der Minahassa in het Tomb. Batavia, Landsdrukkerij, Cat. Dep. Leerm. No. 297.
- Id. N. Graafland, Patataoewan ne kokih (Tomboeloe'sch Spel en Leesboekje), 2 deeltjes. Batavia.
- Id. F. S. A. De Clercq, Vijf en veertig Tounseasche Raadsels met vertaling en aantekeningen, met eene vergelijking van de Toumbulusche en Tounseasche dialecten. Tijdschr. v. N. Indië, 1870, II, 246.
1871. F. S. A. De Clercq, Afleiding van de namen der dis-

- tricten en negorijen in de afdeeling Amoerang, Tijdschr. v. Ned. Indië, 3e Serie 5de Jrg. dl. II, 426—430.
1871. J. Alb. T. Schwarz, 1 Kor. XII, 31—XIV, 1a, Nananin Darajoan i Rasul Paulus an doro' i Upus (Tontemboansche vertaling en verklaring van I Korinthe 13), Cheribon, A. Bisschop.
1876. J. Alb. T. Schwarz. Med. Ned. Zend. Gen. XXII, 247—287, Lijst (Tontemboansch) van een aantal voorwerpen, met beschrijving van hun gebruik en hunne beteekenis.
- Id. J. Alb. T. Schwarz, Eenige Tontemboansche plaatsnamen verklaard. Med. N. Zend. Gen. XX, 184—188.
1881. N. Graafland. Bargoensch in de Minahassa. Ind. Gids, 1881, II, 123.
- Id. Les langues de Célèbes. Annales de l'Extrême Orient, IV, (1881—'82), 1.
1892. E. J. Jellesma en A. L. Waworoentoe, Bijdragen tot de kennis van het Tompakewa-sch, Verhand. Bat. Gen. dl. XLVII, 1e stuk.
1893. Paejaan wo Pawasaang, katara' a nuwu' e Tontemboan, Spel- en Leesboekje in de Tontemboansche taal, 1e deeltje, Semarang, G. C. T. van Dorp.
1894. J. Alb. T. Schwarz. Paejaan wo Pawasaang koemarooa a nuwu' e Tontemboan. Id. 2e deeltje. Ibid. (1894).
- Id. Tëtudu' poto' wia se tow paad masidi, Menado, C. van der Roest (Tonsea'-sch catechisatie-boekje door J. ten Hove).
- Id. Pater A. Bolsius, Eenige mededeelingen over het Toumbulu; Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied, Jrg. XXV, dl. XL.
- Id. J. G. F. Riedel, Das Toumbulunsche Pantheon, Abhandl. u. Berichte des Kön. Zoolog. u. Anthropol. Ethnogr. Museum's in Dresden No. 6.
- Id. Taalkaart van de Minahassa, Schaal 1:375.000, uitgegeven door 't Bat. Gen. (samengesteld door Dr. J. Brandes, naar gegevens van J. Alb. T. Schwarz.)
- Id. Dr. H. H. Juynboll, Overeenkomst van Minahassische en Sangireesche teksten met Javaansche en Maleische verhalen. Bijdr. K.I. 5, X, 712 vlgg.
1895. Pr. A. Bolsius, Uit het land der Alfoeren, Studiën Jrg. XXVIII, dl. XLV.

1895. Dr. J. G. F. Riedel, Alte Gebräuche bei Heirathen, Geburt und Sterbefällen bei dem Toumbuluh-Stamm. Intern. Arch. für Ethnographie, VIII, 89—109.
- Id. Dr. H. H. Juynboll, Pakëwa-sche Teksten, Bijdr. K.I. 6, I, 315 vlgg.
1898. Pr. A. Wintjes, Alfoersche gebeden, Tijdschr. Bat. Gen. XI, 571—580.
1902. Dr. J. Brandes, Une forme verbale particulière du Toumbulu. Hommage au Congrès des Orientalistes de Hanoi, de la part du Bataviaasch Genootschap, bl. 45—52.
1903. Dr. J. Brandes, Het infix-in-, Album Kern. 199—204.
- Id. J. Alb. T. Schwarz, Manëwas (Offergebruik bij de Tontemboans), Med. Ned. Zend. Gen. XLVII, 101 vlgg.
- Id. J. Alb. T. Schwarz, De besnijdenis bij de Tontemboan, Ibid. 97—100.
- Id. Jan ten Hove, Un aasarën, wia si Tanod Mololipoe (het verhaal van T.M., Tonsea'-sche tekst met vertaling), Med. Ned. Zend. Gen. XLVII, 373, vlgg.
- Id. J. Alb. T. Schwarz, De benamingen Tontemboan en Tompakëwa, Tijdschr. Bat. Gen. dl. XLVI, 108 vlgg.
- Id. J. Alb. T. Schwarz, Voorloopige mededeelingen omtrent Minahassische Uilenspiegel-verhalen, Ibid., 310, vlgg.
1904. Jan ten Hove, Een Minahassisch Verhaal met aantekeningen (Tonsea') Bijdr. K.I. 7, II, 497, vlgg.
- Id. Jan ten Hove, An Amut un tarëndëm ne Tonsea' ipawolanda. Menado C. van der Roest (Tonsea'-sch-Hollandsch Woordenboekje).
1905. Tuturu' potot wia se paar masidi (Catechisatie-boekje in het Tomboeloe'-sch).
1906. J. Alb. T. Schwarz en N. Adriani, Het verhaal van den Gulzigaard in het Tontemboansch, Sangireesch en Bare's-Tekst, vertaling en aantekeningen. Verhand. Bat. Gen. LVI, 3e stuk.
- Id. Dr. R. Brandstetter, Die Stellung der minahassischen Idiome zu den übrigen Sprachen von Celebes einerseits und zu den Sprachen der Philippinen anderseits. In: Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes, von Dr. F. Sarasin, II, 34—38.
1907. Dr. S. Schoch, Paejaam Bëroe a Noewoe' e Tontemboan, 4 deeltjes, C. van der Roest, Menado, (verbeterde en

- vermeerderde uitgave van Schwarz's Spel- en leesboek. 1983 en '94).
1907. M. Adriani-Gunning en J. Regar, Koekoea an Ta'ar Oere wo n Ta'ar Wëroe, Leiden, P. W. Trap. (Bijbelsche Geschiedenissen uit het Oude en Nieuwe Testament in het Tontemboansch).
- Id. J. Alb. T. Schwarz, Tontemboansche Teksten, Leiden, E. J. Brill; 1e dl. tekst, 2e dl. vertaling, 3e dl. aantekeningen.
1908. J. Alb. T. Schwarz, Tontemboansch-Nederlandsch Woordenboek met Ned.-Tontemb. Register, Leiden E. J. Brill.
- Id. N. Adriani en M. L. Adriani-Gunning, Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch.
1909. A. Bolsius, Une légende Alfoure avec traduction procédée d'un aperçu grammatical sur le dialecte de Toumbulu (Anthropos III, blz. 879—892 en V blz. 254. (1910).
1910. N. Adriani, De titel: „Këpala Balak” der vroegere Minahassischedistrictshoofden, Tijdschr. Bat. Gen. LII, 126—130.
1912. Pr. A. Bolsius, K-um-a of Ku-ma (in het Tontemboansch), Bijdr. K.I. 66, 254.
1913. N. Adriani en M. Adriani-Gunning, Koema een oemvorm. Bijdr. K.I. 67, 123—128.
- Id. Pr. A. Bolsius, Toelichting bij het artikel Koema, Bijdr. K.I. 67, 129—134.
1914. Pr. A. Bolsius, Eenige aantekeningen bij de Minahassische Pandagian-legende, Bijdr. K.I. dl. 69, 611—619.
1915. Pr. A. Bolsius, Over de vormveranderingen van het lidwoord in het Tontemboan. Bijdr. K.I. dl. 70, 663.
1920. N. Adriani, Het verhaal van Nilejlejan, Tontemboansche Tekst, Vertaling en Aantekeningen. Tijdschr. Bat. Gen. dl. LIX, 486—497.
-